

Tarkekirjoituksen yksinkertaistamisesta ja yhdenmukaistamisesta¹

Siperian kielten tutkimuksen ongelmia

Minkä tahansa kielen äänneopin tutkimuksessa on ennen pitkää ratkaistava kysymys siitä, miten asianomaista kieltä on edullisinta kirjoittaa. Tällöin on hyvä pitää silmällä myös muita kieliä, varsinkin niitä, jotka ovat sukulaissuhteessa tai alueellisessa yhteydessä tutkittavaan kieleen. Onhan kielten vertailun kannalta hyödyllistä, että samankaltaisia äännteitä merkitään mahdollisuuden mukaan eri kielissä samoilla merkeillä. Yhtenäisen merkintäjärjestelmä on välttämätön esimerkiksi silloin, kun pyritään jollakin alueella puhuttavien kielten keskinäisten erojen ja yhtäläisyyksien pohjalta luomaan kuvaa alueen väestön alkuperästä ja muinaisista liikkeistä. Tällaisella tutkimuksella on kaukokantoiset näkyvät myös Siperiassa. Alueen kielillä ei kuitenkaan vielä ole yhtenäistä tieteellistä kirjoitusjärjestelmää.

Siperiasta tunnetaan alueellisten ja kielellisten määrittelyseikkojen mukaan noin 30–50 alkuperäiskieltä, jotka edustavat kymmentä eri kielikuntaa. Jotkut Siperian kielistä ja kielikunnista – erityisesti monet alueen suomensukui-

sista kielistä – ovat jo varsin perusteellisesti tutkittuja, mutta toisten tutkimus on vasta aivan alussa. Osa Siperian kielistä on vielä nykyään täysin elinvoimaisia, suurempi osa on nopeasti katoamassa, ja eräät historiallisesti tunnetut kielet ovat jo kokonaan kadonneet. On siis selvää, että myös eri kielten äännerakenteista on käytettävissä hyvin eritasoisista ja erilaajuisista aineistoa. Voinee sanoa, että Siperian kielten äännerakenteiden kokonaisvaltainen ja syvälinen vertailu on ainakin nykyään mahdotonta, eikä ole takeita siitä, että se tulevaisuudessakaan olisi kaikilta osin mahdollista. On siis tyydyttävä työskentelemään pinnallisesti, mikä merkitsee sitä, että vertaillaan ensi sijassa äännteitä eikä niiden muodostamia järjestelmiä. Tämän pinnallisen vertailun pohjalle on myös äänneiden yhtenäinen merkintäjärjestelmä yritettävä rakentaa.

Kielentutkimuksen historiasta tunnetaan monia yrityksiä universaalien äännekirjoitusjärjestelmien luomiseen. Niille on kaikille yhteistä se, että mikään niistä ei ole saavuttanut toivottua universaalista asemaa. Selvästi laajimman käytön on kuitenkin saanut niin sanottu kansainvälinen foneettinen kirjaimisto (International Phonetic Alphabet), jonka pohjana ovat latinalaiset pienet kirjaimet ja niiden erilaiset muunnokset. Lisää laajuutta järjestelmään tuovat eräät sopimuksenvaraisiin tehtäviin vakiinnetut kreikkalaiset kirjaimet, kirjainjaksot sekä kirjaimiin liittyvät tarkkeet.

¹ Helsingin yliopistossa 2. lokakuuta 1986 pidetty väittelynalkajaisesityelmä.

Katsauksia

Tärkeiden määrä ja merkitys kansainvälisessä foneettisessa kirjaimistossa on kuitenkin melko vähäinen.

Kansainvälisen foneettisen kirjaimiston suorat sovellukset Siperian kieliin ovat viime aikoihin asti olleet satunnaisia. Tilanne on hiljattain hieman muuttunut, kun tämä kirjaimisto on otettu johdonmukaisesti käyttöön Kiinassa maan kaikkien vähemmistökielten tutkimuksessa. Kansainvälisellä foneettisella kirjaimistolla julkaistaan siis nykyään aineistoa myös muutamista Kiinan pohjoisosiin asti levinneistä siperialaisista kielistä kuten nanaista (hezhestä), evenkistä ja tuvasta.

Huomattavasti laajemman käytön Siperian kielten tutkimuksessa on saanut alun perin E. N. Setälän (1901) muotoilema suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus, joka nimestään huolimatta soveltuu myös muiden kuin suomalais-ugrialaisten kielten merkintään. Vaikka tässäkin järjestelmässä perustan muodostavat latinalaiset sekä eräät kreikkalaiset kirjaimet, sen todelliset voimavarat piilevät tärkeissa, joilla voidaan ilmaista äänteiden laadun ja keston lähes rajattoman pieniäkin eroja.

Suomalais-ugrialaista tarkekirjoitusta sovellettiin varsinkin niin sanottujen suurten suomalaisten tutkimusmatkojen aikaan useihin siperialaisiin kieliin, ennen muita obinugrilaisiin kieliin ja samojediin mutta myös kettiin, evenkiin ja hakassiin. Myöhemminkin sitä on käytetty siperianturkkilaisten ja tungusilaisten kielimuotojen merkintään. Lisäksi suomalais-ugrilaisella tarkekirjoituksella on ollut tärkeä sija mongolikielten kenttätutkimusperinteen kehityksessä. Nykyään suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus on yhä keskeinen merkintäjärjestelmä sekä uralistijärjestelmässä että uralistijärjestelmässä.

Kolmas siperialaisten kielten kannalta tärkeä tarkekirjoitusjärjestelmä on neuvostoliittolaisen V. M. Nadeljajevin johdolla suunniteltu yhtenäinen universaali foneettinen tarkekirjoitus (universal'naja

unifitsirovannaja fonetitseskaja transkriptsija), josta on laadittu tarkennettuja sovelluksia eri kielikuntia, muiden muassa tunguusikieliä varten. Yhtenäinen universaali foneettinen tarkekirjoitus pohjautuu paljolti kansainväliseen foneettiseen kirjaimistoon mutta poikkeaa siitä kuitenkin monien merkkimuotojensa sekä runsaamman tarkejärjestelmän suhteen. Tämän tarkekirjoituksen käyttö rajoittuu Neuvostoliittoon mutta on siellä huomattavan laajaa, erityisesti Siperiassa toimivan Novosibirskin foneettisen koulukunnan julkaisuissa. Rinnalla käytetään kuitenkin monia muita, enimmäkseen kyrilliseen kirjaimistoon pohjautuvia järjestelmiä, joista merkittävimpinä lienee A. N. Dul'zonin tomskilaisen koulukunnan käyttämä vaikeaselkoinen kirjoitustapa. Myös suomalais-ugrilaisella tarkekirjoituksella on Neuvostoliitossa vakiintunut asema nimenomaan suomalais-ugrialaisten kielten merkinnässä. Samojedikieliin sitä ei ole kuitenkaan laajemmin sovellettu, vaikka tämän suuntaisia vaatimuksia onkin viime aikoina esittänyt Ago Künnap.

Edellä on mainittu kolme äännekirjoitusjärjestelmää, joilla on yleistä merkitystä Siperian kielten kannalta: kansainvälinen foneettinen kirjaimisto, suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus sekä neuvostoliittolainen yhtenäinen universaali foneettinen tarkekirjoitus. Kaikki kolme edustavat periaatteessa samaa otetta kieliaineistoon, nimittäin foneettista. Tämän tarkastelutavan huonot puolet ovat jo kauan olleet tunnetut. Pahinta on, että foneettinen tarkkuus merkitsee kielen äännerakenteen kannalta asioiden turhaa monimutkaistamista. Tarkkuus voi tosin tutkijalle olla välttämätön, mutta lopullinen päämäärä on aina tutkittavan kielen äännerakenteen hahmottaminen mahdollisimman yksinkertaisella tavalla. Kun näin on, ei ole syytä olla antamatta yksinkertaisuuden näkyä myös kirjoituksessa. Yksinkertaisuus on sekä taloudellisuutta että eleganssia. Tarkekirjoituksen taloudellisuus on sitä paitsi myös

rahana ja aikana mitattavaa, sillä mitä monimutkaisempaa kirjoitustapaa käytetään, sitä kalliimmaksi ja hitaammaksi sen tuottaminen esimerkiksi kirjapainossa tulee.

Ei olekaan ihme, että työvoimakustannusten nousu ja tiedonvirran yleinen nopeutuminen nostivat jo eräitä vuosikymmeniä sitten esiin kysymyksen siitä, miten monimutkaisia tarkekirjoitusjärjestelmiä voitaisiin yksinkertaistaa. Tämä kysymys nousi keskeiseksi varsinkin suomalais-ugrialaista tarkekirjoitusta käyttävissä piireissä. Ensimmäisen kokonaisvaltaisen yksinkertaistamishetken esitti Björn Collinder (1957). Collinderin ehdotus ei yksityiskohdissaan tullut yleisesti hyväksytyksi, mutta on silti ihailtava hänen rohkeaa radikaalisuuttaan, jonka pitäisi olla esikuvana kaikille tarkekirjoituskysymyksen parissa työskenteleville.

Collinderin ehdotuksesta esitti välittömät kommentit Aulis J. Joki. Näistä kommentista puolestaan juontaa juurensa suomalais-ugrilaisen tarkekirjoituksen yksinkertaistamiseen tähtäävä kansainvälinen yhteistyö, jonka tuloksena ovat jo ilmestyneet esitykset useimpien uralilaisten kielten, niiden joukossa myös obinugrialaisten sekä eräiden samojedikielten aikaisempaa taloudellisemmiksi merkintäperiaatteiksi. Sittemmin yhteistyö on jatkunut lähinnä uralilaisten kielten äännerakenteen teoreettisten ongelmien selvittelynä.

Ei voi kuitenkaan sanoa, että tie tarkekirjoitusjärjestelmien yksinkertaistamiseen olisi vielä loppuun kuljettu. Rohkeimmatkin tähän asti esitetyistä riisuista tarkekirjoitusvaihtoehdoista sisältävät monia merkkejä ja tarkkeita, joita ei saa aikaan esimerkiksi tavallisella kirjoituskoneella. Puuttuvat merkit ja tarkkeet on lisättävä tavalla tai toisella käsin, ja jokainen, joka on tällaista työtä tehnyt, tietää, miten hankalaa ja aikaavieppä se on. Nykyaikaisen offsetpainomenetelmän leviäminen ei suinkaan, toisin kuin joskus on väitetty, ole-

olennaisesti helpottanut tilannetta. Kustannukset ovat tosin näennäisesti laskeutuneet, mutta sama työ, monimutkaisen tarkekirjoituksen tuottaminen, on yhä jonkun tehtävä. On sitä paitsi ilmeistä, että vanhanaikainen käsinladonta on monine pitkällisine tarkistusvaiheineen oli omiaan pitämään monimutkaisenkin tarkekirjoituksen painovirheet kurissa. Samaan huolellisuuteen ei kiireinen offsetmenetelmä anna mahdollisuutta.

Aivan uusia ongelmia on kohdattu automaattisen tietojenkäsittelytekniikan läpimurron ulottuutta tekstinkäsittelylaitteisiin. Nykyaikaiset tekstinkäsittelylaitteet, alkaen jokamiehen elektronisista kirjoituskoneista ja päättyen valolatomakoneisiin ja laserkirjoittimiin, on alun perin suunniteltu kaupan ja liike-elämän, virastobyrokratian ja joukkoviestinnän tarpeisiin. Niitä voidaan kyllä hyödyntää myös kielentutkimuksessa ja muussa tieteenteossa, mutta yleensä vain silloin, kun työskennellään tavanomaisilla latinalaisilla kirjaimilla. Joitakin kansainvälisen foneettisen tarkekirjoituksen erikoismerkkejä ja tarkkeita saa tosin nyttemmin tuotetuksi eräiden kirjoituskoneiden ja kirjoittimien erikoisvarusteissa, ja onpa suomalais-ugrilainenkin tarkekirjoitus onnistuttu pääpiirtein sisällyttämään erääseen valoladontajärjestelmään. Perusongelma kuitenkin pysyy ratkaisemattomana, nimittäin se, että koneiden näppäinpöytä pohjautuu tavalliseen kirjoituskonenäppäimistöön kaikine siihen liittyvine rajoituksineen. Silloinkin kun erikoismerkit ja tarkkeet voidaan kirjoittimella tulostaa, ne täytyy syöttää koneeseen koodimuodossa. Monitorissa koodit yleensä näkyvät koodina, joten tekstinkäsittelijän näköhavainto tekstistä jää syöttövaiheessa puutteelliseksi, mikä hankaloittaa korjauslukua. Toistaiseksi vain hyvin harvat pientietokoneet pystyvät tuottamaan erikoismerkkejä ja tarkkeita myös monitoriin, ja parhaimmillakin laitteilla on tässä suhteessa rajoituksensa.

Selvää silti on, että nykyaikaisilla tie-

Katsauksia

tojenkäsittelylaitteilla on myös paljon myönteistä annettavaa eri kielten äännerakenteiden tutkijoille. Voidaanhan tarkkekirjoitus esimerkiksi todella muuntaa tietokoneille tutumpaan numeromuotoon, jolloin kone voi suorittaa monenlaisia laskelmia ja vertailuja, kuten Wolfgang Veenker on jo uralilaisten kielten osalta ehtinyt ehdottaakin. Mutta tämäkään ei ratkaise kaikkea.

Onkin syytä pohtia, miten käytössä olevat tarkkekirjoitusjärjestelmät ja myös niiden pohjalta laaditut niin sanotut yksinkertaistetut vaihtoehdot voitaisiin korvata vieläkin yksinkertaisemmilla merkintäperiaatteilla. Siperian kielten tutkimuksen kannalta voi tässä yhteydessä palauttaa mieliin sen urauurtavan työn, joka tehtiin Neuvostoliitossa pian lokakuun vallankumouksen jälkeen pohjan pienten kielten kirjakielten luomiseksi. Työn tuloksenahan oli ennennäkemättömän yksinkertainen ja johdonmukainen – joskin sitten lyhytikäiseksi jäänyt – latinalaiseen kirjaimistoon pohjautuva kirjoitusjärjestelmä, pohjoisten kansojen kirjaimisto (alfavit narodov Severa). Tähän kirjaimistoon kuului vain 39 erilaista kirjainta, mutta silti se täytti erinomaisesti tehtävänsä äännerakenteeltaan hyvinkin erilaisten kielten merkinnässä.

Pohjoisten kansojen kirjaimisto perustui siihen tosiasiaan, että minkä tahansa kielen äännejärjestelmä koostuu hyvin rajallisesta määrästä merkitsevästi erilaisia äännteitä, foneemeja. Tämä tosiasia on yleisemminkin perustana kaikille käytössä oleville aakkoskirjoitusjärjestelmille, niiden joukossa myös tavalliselle latinalaiselle kirjaimistollemme. Onnettomuudeksi sattuu vain olemaan niin, että itse latinan kielen äännejärjestelmä ei suinkaan ole kaikkein rikkaimpia. Latinalainen kirjaimisto tuntee nykyaikaisessa perusmuodossaan vain 26 erilaista kirjainta, mutta varsin monien kielten äännejärjestelmissä on tätä useampia foneemeja. Pohjoisten kansojen kirjaimisto ratkaisi lisäkirjainten tarpeen sa-

moin kuin foneettiset tarkkekirjoitusjärjestelmät: uusin perusmerkein ja eräin tarkkein.

Monesta syystä olisi kuitenkin edullista päästä mahdollisimman pitkälti eroon kaikista peruskirjaimiston ulkopuolisista kirjaimista ja tarkkeista. Tähän päämäärään voidaan päästä ainakin kolmea eri tietä. Yksi mahdollisuus olisi, että joitakin äännteitä merkittäisiin kirjainjaksoin, esimerkiksi äng-äännettä jaksolla *ng*. Tämäntyyppiset ratkaisut osoittautuvat kuitenkin ongelmallisiksi heti, kun halutaan samojen merkintäperiaatteiden soveltuvan samanaikaisesti useihin kieliin. Äännteiden esiintymissäännöt eri kielissä vaihtelevat nimittäin suuresti, ja on esimerkiksi kieliä, joissa äng-äänne ja äännejakso *n+g* on ehdottomasti erotettava toisistaan. Toinen mahdollisuus olisi käyttää peruskirjaimiston täydennyksenä erilaisia muita tavanomaiseen kirjoitusjärjestelmäämme kuuluvia ja kirjoituskoneestakin löytyviä merkkejä, siis lähinnä numeroita ja eräitä symboleita. Näillä joko voitaisiin sellaisinaan merkitä tiettyjä äännteitä, tai niitä voitaisiin käyttää peruskirjainten yhteydessä osoittamaan tiettyjä äännteellisiä vastakohtia. Tämäkin ratkaisu on käytännössä monin tavoin hankala, ei vähiten siksi, että esimerkiksi numeroilla voi kieliaineistoaikin käsiteltäessä olla myös muita tehtäviä. On siis harkittava kolmatta ratkaisua, joka on yksinkertaisesti se, että pyritään entistä tehokkaammin hyödyntämään ensinnäkin olemassa olevien peruskirjainten välisiä vastakohtia ja toiseksi kirjoitusjärjestelmäämme kuuluvaa pienten ja isojen kirjainten eroa.

Jos isotkin kirjaimet otetaan huomioon, tarjoaa latinalainen kirjaimistomme mahdollisuuden peräti 52 foneemin erottamiseen. Määrällisesti tämä riittää mainiosti jokseenkin kaikille maailman kielille, myös siperialaisille. Merkinnän yhtenäisyyden saavuttamiseksi on kuitenkin sovittava ainakin pääpiirtein siitä, mitä tai minkätyyppistä äännettä kullakin kirjaimella merkitään ja

missä rajoissa kirjainten tarkoitteet saavat vaihdella. Yksityiskohtia voidaan tietysti aina muunnella tarpeen mukaan, mutta seuraavat yleisperiaatteet ovat siperialaisten — ja kenties muidenkin — kielten kannalta varmasti käyttökelpoisia.

Ensimmäiseksi: kaikkien äännejärjestelmän kokonaisuudessa epäolennaisiksi jäävien äänteellisten ominaisuuksien jättäminen myös kirjoituksessa huomiotta. Jos esimerkiksi jossain kielessä, kuten tsuktšissa, on vain yksi kielenlaitaäänne, joka sattuu olemaan soinniton, olisi aivan turhaa ottaa tämä soinnittomuus huomioon kirjainten tasolla. Paljon yksinkertaisempaa on kirjoittaa kyseinen äänne sillä merkillä, jolla kielenlaitaäännetit kirjoitettiin yleensä ilmaisemaan, siis tavallisella /-kirjaimella.

Toiseksi: yksinkertaisten peruskirjainten käyttäminen sellaisien monissa eri kielissä esiintyvien äänneiden merkintään, joille latinalaisessa kirjaimistossa ei ole omaa merkkiä. Tällainen hyvin keskeinen äänne on vaikkapa juuri äng-äänne. Kun asiaa eri puolilta harkitaan, näyttää siltä, että sopivin perusmerkki ilmaisemaan äng-äännettä on *h*-kirjain, niin kummalliselta kuin tällainen käytäntö saattaakin aluksi tuntua. Tietysti tämä ratkaisu vaikuttaa osaltaan myös muiden peruskirjainten tehtäväalueiden määräytymiseen, mutta toimivaan kokonaisuuteen voidaan lopulta päästä.

Kolmanneksi: kirjaimiston isojen kirjainten käyttö äänneiden vastakohtien kannalta mahdollisimman olennaisiin tehtäviin. Tällaisia olennaisia tehtäviä ovat konsonanttijärjestelmissä ennen kaikkea liudennuksen ja siihen liittyvien ilmiöiden osoittaminen, vokaalijärjestelmissä taas esimerkiksi täysvokaalien ja ylilyhyiden tai epämääräisten vokaalien vastakohtien osoittaminen.

Nähtäväksi jää, missä määrin yllä esitetyt tai niiden kaltaiset yksinkertaistamishdotukset voivat murtaa jo vakiintuneiden tarkekirjoitusjärjestelmien perinnettä. Viime kädessä on muistettava,

että mitkään yksinkertaistamishdotukset eivät tee varsinaisia foneettisia tarkekirjoitusjärjestelmiä tarpeettomiksi. Kysymys on vain siitä, että silloin kun kieliaineeksella työskennellään muita tarkoituspäriä kuin puhtaasti foneettisia silmällä pitäen, on edullista käyttää mahdollisimman yksinkertaista ja taloudellista merkintää.

Kaiken kaikkiaan tarkekirjoituskysymys on Siperian kielten äännerakenteen tutkimuksessa yksi teoreettisesti vähäisimmistä ongelmista. Sillä on kuitenkin suuri käytännön merkitys, ja siksi siitä on jatkuvasti keskusteltava. Ei tulisi myöskään vierastaa epäsovinnaisia uudistuksia, sikäli kuin yksinkertaisuuden ja taloudellisuuden tavoitteet voidaan niiden avulla saavuttaa. Björn Collinderin sanoin: »Työmme tähtää rajattoman pitkälle tulevaisuuteen — mitä merkitystä silloin on muutamien vuosikymmenen kestäneellä perinteellä.»

JUHA JANHUNEN